

Frédéric Barbier

ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

ΜΕΤΑΙΧΜΙΟ

Περιεχόμενα

Πρόλογος	9
Πρόλογος για την ελληνική έκδοση	11
Εισαγωγή	17

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η εποχή του χειρογράφου	23
Κεφάλαιο 1 Η εφεύρεση της γραφής. Το βιβλίο στην Αρχαιότητα	25
Κεφάλαιο 2 Από τις αρχές του Μεσαίωνα στην καρολίγγεια εποχή	47
Κεφάλαιο 3 Το άνοιγμα προς το βιβλίο (10ος αιώνας-αρχές 15ου αιώνα) ...	75

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Η επανάσταση του Γουτεμβέργιου	97
Κεφάλαιο 4 Ο Γουτεμβέργιος πριν από τον Γουτεμβέργιο	99
Κεφάλαιο 5 Ο Γουτεμβέργιος και η εφεύρεση της τυπογραφίας	117
Κεφάλαιο 6 Σχήματα, περιεχόμενο, πρακτικές: Ο 16ος αιώνας	139
Κεφάλαιο 7 Κουλτούρα και πολιτική: Το βιβλίο και ο ουμανισμός	157

Συμπεράσματα δεύτερου μέρους

Το νεωτερικό κράτος και η αστυνόμευση του βιβλίου	177
---	-----

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Ο κόσμος του βιβλίου του Παλαιού Καθεστώτος (δεκαετία 1520-δεκαετία 1760)	183
Κεφάλαιο 8 Η πίστη, ο ηγεμόνας και το βιβλίο	185
Κεφάλαιο 9 Το μοντέλο της απολυταρχίας: Η Ευρώπη του 17ου αιώνα και το βιβλίο	207
Κεφάλαιο 10 Η αύξηση του αναγνωστικού κοινού: Το βιβλίο και ο Διαφωτισμός (περίοδος 1680-1760)	235
Κεφάλαιο 11 Το Παλιό Καθεστώς: Μορφές του βιβλίου	261

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η δεύτερη επανάσταση του βιβλίου και η αναγωγή του σε μέσο μαζικής επικοινωνίας (περίοδος 1760-1914)	283
Κεφάλαιο 12 Παλιό Καθεστώς και νεωτερικότητα	285
Κεφάλαιο 13 Τα μέσα επικοινωνίας και η πολιτική επανάσταση	317
Κεφάλαιο 14 Ο βιομηχανικός 19ος αιώνας	345
Κεφάλαιο 15 Το προϊόν	373
Συμπεράσματα τέταρτου μέρους	395
Επίλογος Ανταγωνισμοί και παγκοσμιοποίηση	397
Σημειώσεις	425
Συντομογραφίες	497
Βιβλιογραφία	499

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 1 2

Παλιό Καθεστώς και νεωτερικότητα

Με σταμάτησε στο δρόμο ένας ενοχλητικός πλούσιος γέρος που με ρώτησε επίτηδες νέα της αυλής για να βρει τρόπο να μου πει σχετικά τα πιο απίστευτα πράγματα που μπορεί να ξεφουρνίσει κανείς. Μου έδειξε πρώτα δυο φύλλα χαρτί γεμάτα από τη μια άκρη ως την άλλη με ένα σωρό σαχλαμάρες, που προέρχονταν, μου είπε, από το πιο ασφαλές μέρος του κόσμου. Μετά, λες και ήταν κάτι πολύ ενδιαφέρον, μου έκανε [...] μια κουραστική ανάγνωση όλων των ανοησιών της *Γαζέτας της Ολλανδίας*...

(Μολιέρος, *Η κόμισσα του Εσκαρμπαριά*, 1η πράξη, σκηνή 1)

1. Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Η οικονομία του βιβλίου μεταβάλλεται σε βάθος κατά τη διάρκεια των δύομισι αιώνων που χαρακτηρίσαμε ως αιώνες του «κόσμου του βιβλίου του Παλαιού Καθεστώτος»: κατ' αρχάς η οικονομία με τη στενή έννοια, που συνδυάζει τεχνικό σύστημα, υπολογισμούς επενδύσεων και αποδόσεων και συστήματα διανομής και πώλησης. Αλλά και η οικονομία με την ετυμολογική της έννοια, δηλαδή η παραγωγή του βιβλίου ως εξαιρετικά πολύπλοκου αντικειμένου και ακολούθως η δημιουργία τρόπων χρήσης και ιδιοποίησής του.

1.1 Μια οικονομία χαμηλών αριθμών

Τον βασικό δείκτη αποτελεί ο αριθμός αντιτύπων (τιράζ), που ποικίλει ανάλογα με τρεις κυρίως παράγοντες. Πρώτον, το σταθερό κεφάλαιο (το υλικό) που χρησιμοποιείται, συνήθως δεν επιτρέπει να τυπωθεί μονομιάς από την αρχή ως το τέλος ένα σημαντικό βιβλίο: τα τυπογραφικά στοιχεία δεν είναι αρκετά, και πρέπει να αποσυντίθενται οι φόρμες αφού τυπωθούν μερικά φύλλα, για να συντεθούν φόρμες για τα επόμενα. Από την άλλη, η τυπογραφία και οι εκδόσεις προϋποθέτουν μεγάλες επενδύσεις, αποτελούν δραστηριότητες έντονα κεφαλαιοκρατικές (πρέπει να πληρωθεί

το χαρτί, να προκαταβληθούν οι μισθοί των υπαλλήλων, να καλυφθούν τα γενικά έξοδα κ.λπ.), και οι επενδύσεις αυτές δεν αποδίδουν παρά μεσοπρόθεσμα, όταν τελικά η έκδοση φτάσει να πουληθεί και αρχίζουν να υπάρχουν έσοδα. Η αύξηση του αριθμού αντιτύπων συνεπάγεται και ανάλογη αύξηση των εξόδων, τόσο για την κάλυψη της προμήθειας χαρτιού όσο και των εξόδων που προκύπτουν από τον μεγαλύτερο χρόνο κατασκευής που απαιτείται. Οι οικονομικές επιβαρύνσεις, λοιπόν, οδηγούν στον περιορισμό του αριθμού αντιτύπων, αφού μάλιστα και η τυπογραφική δραστηριότητα στηρίζεται στις πιστώσεις και συνεπώς ο τυπογράφος-εκδότης πάντοτε διακινδυνεύει μια πιθανή οικονομική αποτυχία.

Σε περίπτωση επιτυχίας είναι προτιμότερο να γίνει δεύτερη έκδοση, για την οποία θα πρέπει να γίνει καινούργια στοιχειοθεσία, παρά να φυλαχτούν οι παλιές φόρμες (αν υποθέσουμε ότι κάτι τέτοιο είναι εφικτό) ή να δεσμευτούν πολύ μεγάλα κεφάλαια, με κίνδυνο πτώχευσης με την πρώτη οικονομική αποτυχία. Η κυκλοφορία αποτελεί επομένως το κομβικό στοιχείο του συστήματος. Η αύξηση του τιράζ προϋποθέτει και δυνατότητα διοχέτευσης υπό καλές συνθήκες του μεγαλύτερου μέρους των αντιτύπων που αποτελούν την έκδοση¹: αναφερόμαστε τόσο σε υλικές συνθήκες (οι τόμοι πρέπει να αποστέλλονται μέσα σε σχετικά σύντομο χρονικό διάστημα και με λογικό κόστος) όσο και σε καθαρά οικονομικές (οι πελάτες πρέπει να είναι σε θέση να πληρώνουν). Το πάγωμα του αριθμού αντιτύπων ενισχύεται και από τη γενικευμένη τακτική της κλεψιτυπίας, που εκμεταλλεύεται πρωτίστως τα επιτυχημένα βιβλία και δεν επιτρέπει στον εκδότη-κάτοχο μιας αποκλειστικότητας να επεκτείνει την αγορά του πέρα από κάποια πολύ συγκεκριμένα όρια.

Οι δυσχέρειες αυτές, χαρακτηριστικές του «κόσμου του βιβλίου του Παλαιού Καθεστώτος», έχουν σαν συνέπεια κατ' αρχάς τη διατήρηση μιας οικονομίας χαμηλών αριθμών αντιτύπων. Παρότι λόγω ελλείψεως πηγών δεν υπάρχουν συγκεκριμένες στατιστικές, ωστόσο είναι αρκετά τα ακριβή στοιχεία. Από την άλλη, στις αιτήσεις για απλές άδειες στη Γαλλία του 1777 σημειώνεται συνήθως και ο προβλεπόμενος αριθμός αντιτύπων – ακόμα κι αν τελικά δεν τυπώνονταν πάντοτε οι αντίστοιχοι τόμοι. Μπορεί να θεωρηθεί ότι, σε γενικές γραμμές, το τιράζ δεν υπερβαίνει ποτέ τις τρεις με τέσσερις χιλιάδες αντίτυπα και ότι ο συνηθέστερος αριθμός είναι μεταξύ χιλίων και χιλίων διακοσίων αντιτύπων. Πάντως σημαντικό μέρος της παραγωγής τυπώνεται σε λιγότερα από χίλια αντίτυπα, συχνά επτακόσια με οκτακόσια. Τέλος, από την άποψη της πιο μακροπρόθεσμης πορείας, η εξέλιξη είναι αργή αλλά πραγματική: αν στα τέλη του 15ου αιώνα ήταν τεχνικώς εφικτό να τυπω-

θούν τα *Χρονικά της Νυρεμβέργης* σε 1.800 αντίτυπα, η καινοτομία της νεώτερης περιόδου (16ος-18ος αιώνας) είναι τα τираζ που μπορεί να φτάνουν ενίοτε σε αρκετές χιλιάδες αντίτυπα.

Η κατανομή των αριθμών αντιτύπων ανάλογα με το θέμα των βιβλίων υπογραμμίζει τη διάσταση ανάμεσα στα μεγάλα τираζ κυρίως για τη θρησκεία, τη διδασκαλία (το «αναγνωστικό»²) και μερικά ημερολόγια, και στους υπόλοιπους τίτλους. Στη Λιλ έχουμε τον Barthélemy Joseph Brovellido που το 1779 σχεδιάζει να εκδώσει σε δύο χιλιάδες αντίτυπα το *L'Ange conducteur dans la dévotion chrétienne*³, το οποίο τυπώνει εκ νέου το 1782 σε άλλα δυο χιλιάδες αντίτυπα. Τα ίδια χρόνια εκδίδει σε τρεις χιλιάδες αντίτυπα ένα μικρό *Chemin du ciel*, τα *Étrennes spirituelles* και το *Le Petit paradis des âmes chrétiennes*. Το 1777 ο μεγάλος τυπογράφος-εκδότης της Λιλ, Jean-Baptiste Joseph Henry καταθέτει αίτηση προκειμένου να εκδώσει το *Ordinaire de la Messe (Ευχολόγιο)* σε έναν μικρό τόμο 32ου σχήματος, που σχεδιάζει να τυπώσει σε δυο χιλιάδες αντίτυπα, πρόκειται όμως για τον υψηλότερο αριθμό τираζ στους καταλόγους του. Με τον Paul Liévin Danel βρισκόμαστε στο ανώτερο επίπεδο, με εκδόσεις όπως οι *Instructions pour la jeunesse*, για τις οποίες προβλέπεται τираζ 15.000 αντιτύπων, ή ακόμη το *Adresse de l'âme à son Dieu* (1779), έναν μικρό τόμο επίσης 32ου σχήματος, που αρχικώς είχε προβλεφθεί να τυπωθεί σε 4.000 αντίτυπα⁴, όπως και ένα *Manuel de dévotion*⁵ κ.λπ.

Τα πιο συνηθισμένα τираζ είναι της τάξης των χιλίων ως χιλίων πεντακοσίων αντιτύπων, κυρίως όταν δεν πρόκειται για θρησκευτικά ή εκπαιδευτικά βιβλία. Ο Henry το 1784 εκδίδει σε χίλια πεντακόσια αντίτυπα σε 12ο σχήμα τον τόμο *Contes à rire*⁶ και σε χίλια αντίτυπα, τον ίδιο χρόνο, το *Dictionnaire des anecdotes* του Honoré Lacombe de Prézels⁷. Ακόμα και οι κλειψίτυπες εκδόσεις ενός συγγραφέα που η διασημότητά του εγγυάται την επιτυχία, γίνονται σε περιορισμένο τираζ. Ο Boubers de Corbeville (1731-1804) εγκαθίσταται στη Δουνκέρκη και τις Βρυξέλλες: μεγάλο μέρος της δραστηριότητάς του αφορά τα απαγορευμένα βιβλία, τα οποία εισάγει με λαθρεμπόριο στο βασίλειο, και την κλειψίτυπία: είναι αναμειγμένος στην έκδοση των *Έργων* του Ρουσσώ που τυπώθηκαν σε 12 τόμους τετάρτου σχήματος, με πλαστή διεύθυνση στο Λονδίνο το 1774-1776, σε 2.000 αντίτυπα⁸.

Οι αριθμοί είναι ακόμα μικρότεροι όσον αφορά τα μικρότερα τираζ, όπως δείχνει η περίπτωση του εκδότη-τυπογράφου Charles Battut (1723-1781), ο οποίος έχει το σημαντικότερο εργαστήριο στη Boulogne-sur-Mer στα μέσα του 18ου αιώνα. Ο Battut τυπώνει για την πόλη το 1766-1767 διακόσια αντίτυπα ενός «Mémoire en trois

feuilles pour la franchise de la ville de Boulogne», το 1770-1771 τις «100 sentences de police au sujet des cuirs venant de l'étranger», το 1774-1775 τα «Règlements et lettres patentes pour l'administration de la ville» σε τέταρτο σχήμα και, στα 1778-1779, εξακόσια εισιτήρια και τριάντα αφίσες «για τη συναυλία»... Αριθμοί σχετικά χαμηλοί, που αντιστοιχούν όμως σε τακτική ζήτηση και είναι απαραίτητοι για την οικονομική ισορροπία πολλών τυπογραφικών-εκδοτικών οίκων. Μόνο σε δύο εξαιρετικές περιπτώσεις μεταβαίνουμε σε ανώτερο επίπεδο: πρόκειται για ένα έργο που ο εκδότης του έχει την αποκλειστικότητα και που η ιδιαιτερότητά του εγγυάται τη μεγάλη και τακτική κυκλοφορία του – το *Βασιλικό Αλμανάκ*, που εξέδωσε ο Laurent d'Houry στο Παρίσι το 1699⁹. Η δεύτερη περίπτωση είναι τα βιβλία που κυκλοφορούν σε περιορισμένη περιοχή – όπως το λαϊκό *Αλμανάκ* που τυπώνεται σε μια μεγάλη πόλη και διοχετεύεται στην ίδια πόλη και τη γύρω περιοχή.

Η δυνάμει αγορά είναι διασκορπισμένη και πολύ μικρή σε σχέση με τον συνολικό πληθυσμό. Αν αφήσουμε κατά μέρος τις λεγόμενες «λαϊκές» εκδόσεις (ημερολόγια, αλμανάκ, σειρές της «Γαλάζιας βιβλιοθήκης», μικρά θρησκευτικά βιβλία, εικόνες...), η μέση τιμή του βιβλίου είναι σχετικά υψηλή (κυρίως αν προσθέσουμε τα έξοδα αποστολής) και επομένως, από τη στιγμή που αυξάνεται η ζήτηση, προκύπτει ένα σύνολο από υποκατάστατα: φτιάχνονται κλεψίτυπα των βιβλίων και πωλούνται φθηνότερα, οι αναγνώστες συνεταιρίζονται προκειμένου να συγκροτήσουν βιβλιοθήκες ή να γίνουν συνδρομητές σε περιοδικά που δεν θα μπορούσαν να τα προμηθευτούν ατομικά, νοικιάζουν βιβλία αντί να τα αγοράζουν, το ίδιο κείμενο κυκλοφορεί σε διάφορες εκδοτικές μορφές, ώστε η ποικιλία των τιμών να επιτρέπει και τη διεύρυνση της πελατείας...

1.2 Το γραπτό κείμενο παντού

Η οικονομία που παρουσιάσαμε ως «οικονομία χαμηλών αριθμών» δεν εμποδίζει την ευρεία διάδοση του γραπτού κειμένου και πέρα από τις εύπορες και καλλιεργημένες ομάδες, κατ' αρχάς στις πόλεις αλλά και στις περιοχές της υπαίθρου. Το θρησκευτικό βιβλίο παραμένει κλασικό και καταλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος, όπως δείχνουν οι κατάλογοι των βιβλιοθηκών, αλλά κυρίως οι πρακτικές παραγωγής, κυκλοφορίας και απόκτησης του «λαϊκού» βιβλίου προσαρμόζονται στα χαρακτηριστικά του δυνάμει κοινού του. Η κυκλοφορία του βιβλίου αρκετά γρήγορα καθίσταται ευρύτερη απ' όσο θα περίμενε κανείς: στην Αμιένη ο Pierre Labarre επισημαίνει την παρουσία βιβλίων στο 20% των 4.500 μετά θάνατον απογραφών περι-

ουσιών που σώζονται για την περίοδο 1503-1576. Αν και τις περισσότερες φορές πρόκειται απλώς για «μερικά βιβλία», υπάρχουν ωστόσο γύρω στις εξήντα βιβλιοθήκες που διαθέτουν περισσότερους από πενήντα τίτλους και περίπου είκοσι που διαθέτουν πάνω από εκατό. Το χάσμα είναι πιο αισθητό μεταξύ πόλης και υπαίθρου, όπου, σύμφωνα με την άποψη της Natalie Davies,

ο προφορικός πολιτισμός διατηρεί τόση σημασία, ώστε μεταβάλλει ό,τι έρχεται σε επαφή μαζί του και συνεχίζει και ο ίδιος να μεταβάλλεται ανάλογα με τα σημάδια της λήθης και της μνήμης, της παρατήρησης και της συζήτησης [...]. Εξάλλου, εκείνοι που θέλουν να ελέγξουν την υπαίθρο και να την επαναφέρουν σε τάξη [...] πρέπει να στέλνουν όχι βιβλία αλλά αγγελιαφόρους, που να κουβαλούν σφραγίδες με τις οποίες κανείς δεν μπορεί να γελάσει, και έγγραφα τα οποία πρέπει να διαβάζουν μεγαλοφώνως για να καταστήσουν φανερή την ισχύ τους...

Η περίπτωση της ιταλικής μητρόπολης της Μπολόνιας αποτελεί εξαιρετικό παράδειγμα των ποικίλων τρόπων με τους οποίους ιδιοποιείται το γραπτό κείμενο και το βιβλίο η μεγάλη μερίδα της αστικής κοινωνίας του Παλαιού Καθεστώτος.

1.2.1 Η έντυπη τάξη

Επιβάλλεται εκ προοιμίου μια παρατήρηση: το γραπτό κείμενο και ακόμη περισσότερο το βιβλίο λειτουργούν ως μέσα επιβολής της τάξης, ελεγχόμενα από την εξουσία, σε μια κοινωνία της οποίας επιζητείται ακριβώς η «αστυνόμηση»¹⁰. Αντίθετα, ο προφορικός λόγος, η φωνή, ο θόρυβος, φαίνεται να προκαλούν όλη εκείνη την αταξία που πρέπει να κατασταλεί, και ακόμα καλύτερα να προληφθεί. Η επιτυχία της προτεσταντικής Μεταρρύθμισης στις «παλιές Κάτω Χώρες» (Ολλανδία, Βραβάντη, Φλάνδρα, Hainaut, Artois) υλοποιείται από τους «κήρυκες της ερήμου», τις ομάδες πιστών που συγκεντρώνονται για να ψάλλουν και να προσευχηθούν, παρά τα τοιχοκολλημένα έντυπα φύλλα που απαγορεύουν τέτοιες πρακτικές¹¹:

Η αυλή και η Α. Μ. της Ισπανίας, καθώς πληροφορήθηκε ότι γίνεται κήρυγμα στους κατοίκους της Valenciennes [...] διατάζει [...] να αποκαταστήσει την τάξη ο μαρκήσιος de Bergues: η Α. Μ. δεν επιτρέπει κάτι τέτοιο σε καμία περίπτωση, και αποστέλλει για τον λόγο αυτό μια ανακοίνωση προς τοιχοκόλληση [η υπογράμμιση δική μας], ώστε όλοι να δώσουν όρκο ότι θα είναι νομοταγείς και θα υπακούουν στο βασιλιά τους και την καθολική εκκλησία...

Η ίδια τάση για διατήρηση της τάξης μέσω του εντύπου παρατηρείται και στην Μπολόνια. Από τις αρχές του 16ου αιώνα η διοίκηση εκδίδει ειδοποιήσεις, διαταγές και κανονισμούς κάθε είδους, που αναγγέλλονται στην πόλη με τυμπανοκρουσίες προτού τοιχοκολληθούν. Παρότι δεν σώζονται πολλά από τα παλαιότερα κείμενα, από τις στατιστικές φαίνεται καθαρά ότι είναι ιδιαίτερος συχνή η επιβολή κατα-

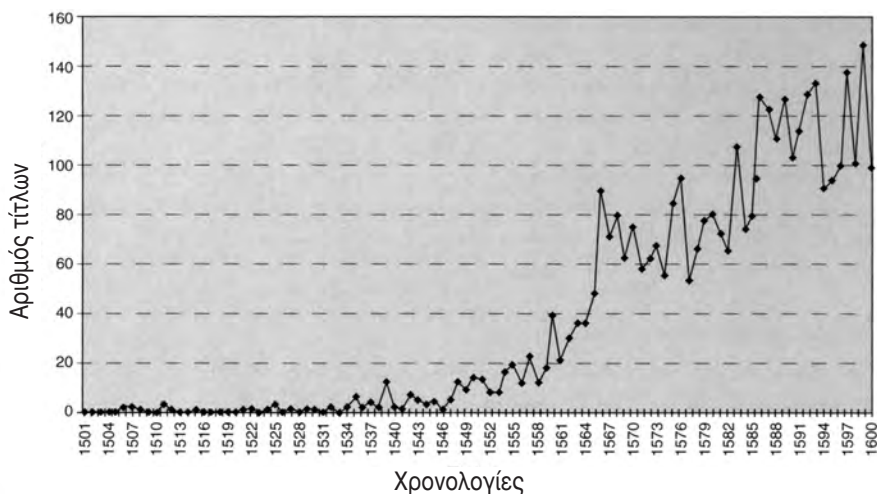

σταλτικών ρυθμίσεων που, βασιζόμενες στο έντυπο, μεσοπρόθεσμα καταλήγουν να πλαισιώνουν σχεδόν όλες τις πλευρές της κοινωνικής ζωής: η πορεία είναι ανοδική κατά τη δεκαετία του 1530, απογειώνεται πραγματικά μετά το 1545, γύρω στο 1565 έχουμε νέα επιτάχυνση, και άλλη μία το 1585. Στο εξής, βρίσκονται παντού τοιχοκολλημένες αφίσες με μέτρα που λαμβάνονται για τον καθορισμό των τιμών, για τη ρύθμιση υποθέσεων των διάφορων επαγγελματιών, τη διοργάνωση δημόσιων εορτασμών και τελετών, την ανακοίνωση κάθε είδους απαγορεύσεων, τη δημοσίευση καταδικαστικών πράξεων κ.λπ.

1.2.2 Οι ειδήσεις

Η περίπτωση της Μπολόνιας αναδεικνύει για ακόμα μια φορά τον μείζονα ρόλο των πολιτικών κρίσεων και των πολέμων στο αίτημα για ειδήσεις – επομένως για έντυπα. Οι «ειδήσεις στο χέρι», οι χειρόγραφες ανταποκρίσεις, ξεκινούν από τη Βενετία και τη Ρώμη το δεύτερο μισό του 16ου αιώνα για να διαδοθούν στη συνέχεια σε όλη την Ιταλία και την Ευρώπη –Αμβέρσα, Παρίσι, Φρανκφούρτη, Βιέννη κ.λπ.–, δηλαδή σε πόλεις που έχουν συστηματικές και καλά οργανωμένες σχέσεις με το εξωτερικό. Στην Μπολόνια το 1596 ο Pietro Vecchi καταθέτει στη Γερουσία αίτηση προκειμένου να λάβει δεκαετή άδεια για να οργανώσει στην πόλη την επί πληρωμή ανάγνωση των αννίσι της Ρώμης και της Βενετίας, αφού θα ελέγχεται το περιεχόμενό τους από τις αρχές¹². Δεν γνωρίζουμε τι απέγινε με την αίτηση, αλλά μια σειρά κειμένων του

Κανονιστικά κείμενα στην Μπολόνια, 16ος αιώνας

17ου αιώνα αποδεικνύει ότι υπήρχε η συνήθεια της δημόσιας ανάγνωσης, στο δρόμο, και ότι ήταν έντονη η απαίτηση για καινούργιες ειδήσεις. Ένα χαρακτηριστικό από την Μπολόνια του 1690 με τίτλο *Παθιασμένοι με τον πόλεμο*, παρουσιάζει τον αναγνώστη των ειδήσεων, καθισμένο στο δρόμο, με χοντρά ματογυάλια πάνω στη μύτη, να διαβάζει σε δεκαπέντε ανθρώπους στριμωγμένους γύρω του· ο χαρακτήρας φρόντισε να βάλει ανάμεσά τους εκπροσώπους όλων των τάξεων της αστικής κοινωνίας. Το ύφος τους δείχνει τεταμένη προσοχή, ο θαυμασμός είναι διάχυτος, σε δεύτερο πλάνο διαπληκτίζονται δύο ακροατές με προφανώς αντίθετες απόψεις¹³. Ο ίδιος καλλιτέχνης απεικονίζει με ειρωνικό τρόπο την ανυπομονησία του κοινού να πληροφορηθεί τις τελευταίες ειδήσεις (1692): οι «παθιασμένοι με τον πόλεμο» αυτή τη φορά έχουν βγει από την πόλη και παρατηρούν από μακριά δυο αγγελιαφόρους με άλογα που πλησιάζουν, φωνάζοντας, κάνοντας προβλέψεις για τα γεγονότα και μαλώνοντας¹⁴:

- Νά 'τος, νά 'τος, σε λίγο θα τα ξέρουμε όλα!
- Μου φαίνεται πως είναι Γερμανός αγγελιαφόρος.
- Κι εμένα μου φαίνεται Γάλλος.
- Ναι, σίγουρα είναι αγγελιαφόρος της Ισπανίας.
- Οι νεκροί θα είναι τουλάχιστον ένα εκατομμύριο...

1.2.3 Τα φυλλάδια

Οι ειδήσεις στο χέρι και η ανάγνωσή τους ποτέ δεν ανταγωνίστηκαν ουσιαστικά το έντυπο ως μέσο επικοινωνίας. Έχουμε, κατ' αρχάς, πολλά μικρής έκτασης έντυπα σε τέταρτο σχήμα, πλακέτες που πληροφορούν για τα πρόσφατα νέα, κατά το πρότυπο της *Σύντομης διήγησης της θαυμαστής νίκης* που επιτεύχθηκε στο Λευκό Όρος επί των εξεγερμένων της Βοημίας¹⁵. Τη σελίδα τίτλου εικονογραφεί μια χοντροκομμένη ξυλογραφία, που παριστάνει δύο στρατιώτες να σφάζουν – στη συγκεκριμένη περίπτωση φυλακισμένους, που από το τουρμπάνι τους φαίνεται πως είναι Τούρκοι (η πλάκα είχε πιθανώς χρησιμοποιηθεί ξανά για άλλα κείμενα, υπόθεση που ενισχύεται και από τη μέτρια κατάσταση συντήρησής της). Η καταγωγή του έργου επιβεβαιώνεται από την ένδειξη της πηγής: η πλακέτα εκδόθηκε πρώτα στην Αμβέρσα, και η ιταλική μετάφραση έγινε με βάση το πρωτότυπο. Με τους τίτλους, εξάλλου, πολύ συχνά δηλώνεται πόσο καινούργιες και ακριβείς είναι οι ειδήσεις που κοινοποιούνται (*Nuova e vera relatione*, *Verissima relatione* κ.λπ.). Εξυπακούεται ότι το στοιχείο που τονίζεται περισσότερο είναι ο εντυπωσιακός, τρομακτικός ή φρικιαστικός χαρακτήρας αυτού που αναγγέλλεται... Τα πρώτα περιοδικά, εβδομαδιαία,

αρκούσαν να επαναλαμβάνουν τα νέα με τη μορφή αυτού που ονομαζόταν «τα σύττομα» και κατατάσσοντάς τα κατά πόλη προέλευσης: στην Μπολόνια το πρώτο φύλλο χρονολογείται από το 1642 και ακολουθούν οι εφημερίδες της Γένοβας, της Φλωρεντίας (1639), του Μιλάνου (1640) και της Ρώμης (1642).

1.2.4 Ένας πολιτιστικός μεσάζων

Τέλος, η Μπολόνια προσφέρει το παράδειγμα, πολύ καλά τεκμηριωμένο, ενός πολιτιστικού μεσάζοντα, του Giulio Cesare Croce, ποιητή, συγγραφέα και τραγουδιστή, ο οποίος τυπώνει και εκδίδει τα έργα του¹⁶. Επί σαράντα χρόνια ο Croce γυρίζει στους δρόμους της πόλης του απαγγέλλοντας ή τραγουδώντας τα κείμενά του, με τη συνοδεία της λύρας του και πουλώντας τις ανάλογες πλακέτες. Η τεράστια αυτή παραγωγή χωρίζεται σε τέσσερις κατηγορίες: πρόκειται, πρώτα απ' όλα, για περιστασιακές πλακέτες, όπως το μονόφυλλο με ένα ποίημα δώδεκα στροφών προς τιμήν της αναγόρευσης του νέου καρδινάλιου-λεγάτου το 1590¹⁷. Τα λυρικά ποιήματα του Croce, που μερικές φορές μοιάζουν με εορταστικά ή επετειακά ποιήματα, αφηγούνται επίσης πρόσφατα γεγονότα που σημάδεψαν την πόλη, πριγκιπικές επισκέψεις, εορτασμούς, διάφορες τελετές κ.λπ. Την τρίτη κατηγορία αποτελεί ένα είδος λαϊκής εγκυκλοπαίδειας, που παρουσιάζει ορισμένες πλευρές της πόλης: την ιστορία της¹⁸, τα ονόματα των οικογενειών της¹⁹, την περιγραφή των παλατιών της²⁰. Τέλος, η τέταρτη και πιο ενδιαφέρουσα κατηγορία περιλαμβάνει κωμικά έργα και παρωδίες: ο Croce δημοσιεύει το 1617 κωμικά νέα, που η έντυπη μορφή τους ακολουθεί πιστά τη μορφή των «νέων» της εποχής, με ταξινόμηση κατά πόλη προέλευσης²¹, και που η υποθετική γεωγραφία τους αντιγράφει με ακρίβεια τις πραγματικές περιοχές απ' όπου φτάνουν οι ανταποκρίσεις στην Μπολόνια.

Ο προφορικός αυτός πολιτισμός είναι ένας πολιτισμός του δρόμου, εντούτοις οι αναφορές του στον κόσμο του εντύπου είναι συνεχείς. Ο Croce απαγγέλλει ή τραγουδά κείμενα που προσφέρονται επίσης για ανάγνωση, με την κλασική μορφή μικρής έκτασης τευχών σε τέταρτο σχήμα. Η μορφή που έχουν όταν τυπώνονται ακολουθεί τους συνήθεις κανόνες, με χαρτόδετο κάλυμμα, για τις πλακέτες, όπου υπάρχει ο μακροσκελής τίτλος τυπωμένος με τέτοιο τρόπο ώστε να τονίζονται οι σημαντικότερες λέξεις, καθώς και το όνομα του συγγραφέα· ακολουθεί μια ξυλογραφία, που έχει στο πάνω μέρος της τη διεύθυνση του τυπογραφείου και τη χρονολογία. Τα έξοδα της έκδοσης πληρώνει ο συγγραφέας, που εξοφλείται πουλώντας ως πλανόδιος τα φυλλάδιά του σε όλη την πόλη και πιθανότατα δεχόμενος

δωρεές από προσωπικότητες στις οποίες αφιερώνει το ένα ή το άλλο περιστασιακό έργο. Την τελευταία αναφορά στο γραπτό κείμενο μας δίνει ένα «βιβλιογραφικό» σονέτο, δημοσιευμένο τη δεκαετία του 1620, στο οποίο ο Croce απαριθμεί σε μνημοτεχνική μορφή τα σπουδαιότερα βιβλία της εποχής του²².

Το παράδειγμα της Μπολονίας είναι ίσως το καταλληλότερο, μεταξύ άλλων και διότι πρόκειται για μια πόλη με πολύ παλιά πανεπιστημιακή παράδοση, το ίδιο μοντέλο όμως βρίσκουμε αρκετά συχνά και σε πόλεις της δυτικής Ευρώπης: μολονότι το γραπτό κείμενο απουσιάζει από τη σφαίρα της ιδιωτικής ζωής, ήδη από τον 17ο αιώνα η κοινωνία στις πόλεις οργανώνεται όλο και εμφανέστερα γύρω από το βιβλίο ως μέσο επικοινωνίας. Η περιοχή της δημόσιας ζωής ορίζεται πρωτίστως ως περιοχή του γραπτού κειμένου και του βιβλίου, παρόλο που ένα σημαντικό μέρος του πληθυσμού δεν συμμετέχει πάντοτε άμεσα – με πρώτες τις γυναίκες, που ποτέ δεν τις συναντάμε στον δρόμο ανάμεσα στους ακροατές των γελωτοποιών ή του αναγνώστη ειδήσεων. Το ιδιωτικό εμπόριο, σαν αυτό που κάνει ο Croce, αποδεικνύει ότι υπάρχει οπωσδήποτε ένα κοινό του δρόμου, στο οποίο ο συγγραφέας μπορεί να απευθύνεται άμεσα και που είναι πολλές φορές ευαίσθητο σε κείμενα κωμικά, ειρωνικά, ακόμα και κείμενα κριτικής. Εξυπακούεται ότι το περιεχόμενο των κειμένων και οι τρόποι ιδιοποίησης διαφέρουν από τη μια ομάδα στην άλλη και λειτουργούν ως δείκτες του πολιτιστικού και κοινωνικού επιπέδου της καθεμιάς. Έτσι, η αύξηση των βιβλίων τον 17ο αιώνα, και ακόμα περισσότερο τον 18ο, αφορά το περιθώριο: το γραπτό κείμενο εισχωρεί στον αγροτικό κόσμο, διαδίδονται μέθοδοι ατομικής εξοικείωσης με τα κείμενα, μεταβάλλεται το περιεχόμενό τους και ανέρχεται η δύναμη του γυναικείου κοινού. Είναι γνωστές οι κριτικές και οι ανησυχίες που εγείρει το τελευταίο αυτό φαινόμενο:

Οι πατέρες μας ήταν άνθρωποι τόσο συνετοί/Που έλεγαν ότι μια γυναίκα γνωρίζει πάντοτε αρκετά [...]/Οι δικές τους γυναίκες δεν διάβαζαν καθόλου, αλλά ζούσαν καλά/οι δουλειές τους ήταν όλη τους η απασχόληση/Και τα βιβλία τους, μια δακτυλήθρα, κλωστή και βελόνα [...]/Οι γυναίκες του σήμερα είναι πολύ μακριά από τα ήθη εκείνα:/θέλουν να γράφουν και να γίνονται συγγραφείς...²³.

Η ιστορία του βιβλίου (χειρόγραφου ή έντυπου) αποτελεί έναν από τους πολλά υποσχόμενους κλάδους που μελετώνται από τους σύγχρονους ιστορικούς. Υπερβαίνοντας τα στενά πλαίσια της καθιερωμένης χρονολόγησης (Αρχαιότητα, Μεσαίωνας, νεότερη και σύγχρονη περίοδος), εγγράφεται στο χρονικό διηνεκές της ιστορίας των πολιτισμών και των πολιτιστικών πρακτικών, και αποτελεί βασική οδό πρόσβασης σε αυτούς. Η ιστορία του βιβλίου άλλωστε θεωρείται μια «διεπιστημονική επιστήμη», καθώς αφορά τον τομέα της ιστορίας της λογοτεχνίας αλλά και της οικονομικής, τεχνικής, κοινωνικής, πολιτικής και πολιτισμικής ιστορίας. Τέλος, πρόκειται για ένα πεδίο όπου, εδώ και μια εικοσαετία, αναπτύχθηκε με τρόπο συστηματικό ένας προβληματισμός συγκριτικής ιστορίας ανάμεσα στις διάφορες χώρες.

Με τον εορτασμό του «έτους του Γουτεμβέργιου», για την 550ή επέτειο από την εφεύρεση της τυπογραφίας, και καθώς μάλιστα περάσαμε στη νέα χιλιετία, μια ανάλυση της ιστορίας του βιβλίου και του γραπτού κειμένου αποκτά πολύ ιδιαίτερη σημασία. Αφενός το γραπτό και το έντυπο κείμενο είναι από τα κυριότερα ερείσματα γύρω από τα οποία οικοδομήθηκε η εύρεση συλλογικής ταυτότητας κατά τη νεότερη περίοδο. Αφετέρου η ιστορία του βιβλίου μάς βοηθά να εντάξουμε σε μια προοπτική τα φαινόμενα που σχετίζονται με τη σύγχρονη επανάσταση των νέων μέσων επικοινωνίας, και μας προσφέρει πολλούς τρόπους για να τα εξετάσουμε και να τα κατανοήσουμε καλύτερα. Το παρόν εγχειρίδιο φιλοδοξεί να αποτελέσει συγχρόνως εισαγωγή στον συγκεκριμένο τομέα και απολογισμό των ερευνών που πραγματοποιήθηκαν ή εξελίσσονται, κυρίως στη Γαλλία, όπου συντελείται μια ριζική ανανέωση μεθόδων και προσεγγίσεων.

ISBN 960-375-340-8

ΒΟΗΘ. ΚΩΔ. ΜΗΧ/ΖΗΣ 3340